

הערות "ביקורתיות" בכתבי האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין עוזיאל פוקס

כתביו המחשבתיים וההלכתיים של האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין רצופים הערות "ביקורתיות" שונות. התעוררתי לבדיקתן בעקבות הערה קצרה של מו"ר הרב ח"י הדרי: "דבר זה לא מנע ממנו [=מר' צדוק, ע"פ] את הדיון בדרך הנקראת 'מדעית', עיין **ישראל קדושים** עמ' ד' הנוסחאות הספרדיות והאשכנזיות שבתלמוד".² לאחר מכן מצאתי שסמוך לאחר מכן אף הר"ש ליברמן כתב: "הרב [=ר' צדוק, ע"פ] היה מחונן בחוש ביקורתי שלא היה מצוי בין גאוני הדור ההוא",³ והוא הולך ומונה כמה וכמה הערות ביקורתיות שלו.

* המאמר נדפס לראשונה ב**כתלנו** (דברי תורה שנתחברו על ידי בוגרי ישיבת הכתל) יג (תש"ן), עמ' 564-574. הוא חוזר ונדפס עתה בשינויים מעטים: כמה תיקוני לשון, ומעט ציונים ביבליוגרפיים נוספים.

¹ השימוש במילה "ביקורת" הוא רק במובן המקובל כיום במדעי הרוח בקשר לפרשנות טקסטים, בעיקר עתיקים, לרוב באמצעים פילולוגיים והיסטוריים, במנותק מן הפרשנות המסורתית.

² ח"י הדרי, "שני כהנים גדולים", סיני, נז (תשכ"ה), עמ' שז [=קובץ הראיה, ירושלים תשכ"ו], עמ' קסה].

³ ספרי זוטא, ניו יורק תשכ"ח, עמ' 3 הערה 3.

בדיקת החומר כללה את כתביו הנדפסים של ר' צדוק.⁴ לא בדקתי את פרי צדיק, שנכתב בידי חסידיו על פי תורות ששמעו ממנו.

*

בהגדרת הלימוד ה"ביקורתית" עלינו להבחין בין שני טיפוסים לומדים שונים:⁵

א. אדם המפרש, או אדם הלומד, מתוך תפיסה המוגדרת כ"ביקורתית".

ב. אדם המפרש או הלומד בצורה "תמימה", לא ביקורתית, אך יש בלימודו או בפרשנותו שימוש במתודות "מדעיות" - "ביקורתיות".

השוני בין שני טיפוסים אלה גדול. אצל הראשון כל מגמת העיסוק היא ביקורתית. זו מגמה "מחקרית", ולא מגמה "לימודית", לאדם כזה חייב להיות מרחק ממושא לימודו. אין הוא יכול להיות מעורב ישירות בחומר; מחקרו צריך להיות משוחרר לחלוטין מדעות קודמות, ללא פניות ומתוך נכונות לקבל כל מסקנה העולה מן המחקר.

הלומד השני, ה"תמים", אינו חוקר ביקורתית. למרות שהוא יודע להשתמש בכלי מחקר המוגדרים כ"ביקורתיים", אין אלה לגביו אלא דרך פרשנית של הטקסט. לומד ופרשן שכזה יכול להשתמש בחדא מחתא בדרך לימוד "ביקורתית" ודרשנית, בדרך בלשנית ובדרך המבוססת על גימטריאות ונוטריקונים מבלי להרגיש שיש בכך סתירה.⁶ ההפנמה של הדרך הביקורתית יוצרת שינוי מהותי אצל הלומד, והיא עשויה להפוך אותו ל"חוקר" ול"מבקר". כמות השימוש בדרך זו, ובעיקר ההכפפות אליה, משנים מן היסוד את דרך הלימוד ואת אופיו של הלומד.

⁴ רשימת ספריו מצויה בסוף ספרם של ש"ז שרגאי וא' ביק, **בהיכל איזביצא לובלין**, עמ' 123-125, ועיי"ש עמ' 111.

לגבי **ספר הזכרונות** - זהו ספר על תרי"ג מצוות, שאת חלקו הראשון החל ר' צדוק לכתוב בילדותו. חלק זה נדפס בוורשא תרפ"ט עם קונטרס **משיב הטענה**. המשכו נכתב בזקנותו, וחלק זה נדפס עם ספר **דברי סופרים**, לובלין תרע"ג. הציונים ל**ספר הזכרונות** מכוונים לחלק זה, אלא אם כן מצוין אחרת.

⁵ מוכן מאליו כי - ככלל ניתוח טיפולוגי - הטיפוסים כאן הינם אידיאליים. בין שני טיפוסים אלה ישנם גוונים וגווני גוונים. בכל אופן ישנו גם טיפוס שלישי שהוא כעין "רצוא ושוב" בין שני הטיפוסים הנ"ל. אצלו קיים בזמן הלימוד ניתוק מוחלט - עד כמה שאפשר - בין הלומד לבין מושא לימודו, כאשר המגע הנפשי בין ה"משכיל" ל"מושכל" קיים רק בעקבות (או: על גבי) הלימוד האובייקטיבי. מצב הפוך מזה מתואר ידי הלל צייטלין (**בין שני עולמות**, עמ' 9 ואילך) לגבי חוקרי הדת. צייטלין שואף למחקר אובייקטיבי לאחר התנסות בדבקות דתית. שם הוא מבקש מחקר אובייקטיבי לאחר הדבקות הדתית.

⁶ עיין למשל במאמרו של ב' דה פריס על רי"צ דינר [בהקדמת **חידושי הריצ"ד**, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' 31]: "...אך לפעמים מתקבל הרושם, שבתמימותו [=של דינר, ע"פ] בטוח היה, שאין כאן שום בעייה ושאין לו אלא דרך לימוד משלו, אמנם מנוגדת לפלפול ולשיטות המקובלות, אך דרך לימוד ליגאלית לגמרי ושואף הרמב"ם... הלך לפעמים בדרך זו. כאן נתחלפו לו דרך לימוד פשטנית והגיזנית, ועמדה עצמאית יותר כלפי הסוגיה הבבלית - בשעה שיש מקורות גלויים בירושלמי או במדרשי הלכה, כפי שמתגלה מתוך היד הזוקה - בדרך ביקורתית היסטורית..."

מבחינה זו בוודאי שאי אפשר להתייחס לרוב חכמי ישראל מן הדורות שעברו כאל לומדים (או: חוקרים) "ביקורתיים". גם לגבי ה"ביקורתיים" שבהם לא היתה ה"ביקורת" אלא כלי פרשני, אחד מני רבים, המעוגן היטב בעולם רוחני דתי לא ביקורתי, ולעתים אף בעולם מיסטי - קבלי.⁷

ר' צדוק בוודאי שייך לקטגוריה זו. כל המדפדף בספריו חש באווירה האמונית העולה מהם, ולא באווירה ביקורתית מנוכרת. ר' צדוק היה מצוי בהווה היהודית-רבנית-מסורתית שאפיינה את מזרח אירופה של המאה שעברה, הן בתחום ההלכתי⁸ והן בתחום ההגותי. אין בדבריו שמץ של מגמות משכיליות⁹ או של מגמות ביקורתיות. נהפוך הוא, הוא מבקר את המבקרים: את האבן עזרא הוא מבקר על כך שאינו "נושא פנים" לחז"ל;¹⁰ הוא תוקף את ר"י אברבנאל על שאין הוא מקבל את מסורת חז"ל המייחסת את כתיבת ספר יהושע ליהושע עצמו;¹¹ הוא שופך קיתונות של

⁷ כמדומה שדוגמא אופיינית של חכם שהפכוהו ל"חוקר תלמודי" הוא הגר"א. עיין למשל ל' גינצבורג, **פירושים והידושים לירושלמי**, מבוא, עמ' קכו. אכן, כבר נזהר בכך ע"צ מלמד, **פרקי מבוא לספרות התלמוד**, עמ' 530: "ברם התענינותו שלהגר"א בתלמוד ירושלמי נובעת מן גישתו הביקורתית - אם מותר לומר כך - לספרות התלמוד". עיין עוד ע' אטקס, **הגר"א וההשכלה - תדמית ומציאות**, פרקים בתולדות החברה היהודית, לכבוד י' כ"ץ, ירושלים תשמ"מ, עמ' קצב ואילך.

⁸ דוגמא טיפוסית היא התנגדותו לשינוי הלכות וגזרות דרבנן בעקבות שינויי הזמנים "כ... כל דברי חז"ל באיסורים שזכרו וכ"ש שלמדום מן המקרא הם חיים וקיימים לעד ולעולם ואין לתלות היתרו בשינוי הזמנים" - **ספר הזכרונות** לו ע"ג. ועיין עוד **תפארת צבי** ח ע"ג.

⁹ אף אחת מן העמדות שקובע ע' אטקס, ("לשאלת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה", **תריץ** נו, תשמ"ח, עמ' 98-99) כמאפיינות את ההשכלה אינה מקובלת על ר' צדוק. ניסיתי לראות אם יש בכתביו הד לקריאה בכתבים של משכילים או של אנשי חכמת ישראל והעליתי חרס ביד. אמנם, מצאתי שימוש רב בספרי הראשונים שנדפסו בזמנו, שחלקם נדפסו ע"י משכילים (למשל, פי' הראב"ד לתורת כהנים שנדפס ע"י אייזיק הירש וייס, עיין **תפארת צבי** ח"ב מו ע"א). דברים חריפים יש **בתפארת צבי**, שם, דף סא ע"ב, שם מצוטטים דברי החכם הרפורמי ר' קירכהיים (שמו אינו נזכר שם), בפירושו למסכת כותים, ועל כך כתב ר' צדוק: "וכ' (=וכתב) דברים כמלעיג עד"ח (=על דברי חכמים) וכאלו הם לא עמדו על אמיתות כונת ד' (=דברי) ר"ח לפי שלא ידעו הך ברייתא כמו שיעו"ש בד' (=בדבריו) והלך בד' (=בדרכי) פריצי זמנינו ההולכים בשרירות לבם לכתוב נגד ד' (=דברי) רז"ל...".

¹⁰ עיין **שיחת מלאכי השרת** יח ע"ב: "וראיתי להראב"ע כתב ... ואני אומר על תשים לבך אל דברי החכם ודברי הגאון הם דברי רז"ל ולפלא בעיני על החכם הזה שהביא הדברים בשם גאון ולא בשם רז"ל ואם בעבור ההעלם והלא דרכו לבלתי נושא פנים גם לחז"ל שארי לי' מארי". ועיין **אור זרוע לצדיק** כה ע"ג.

¹¹ **אור זרוע לצדיק** כה ע"ב: "וראיתי למהרי"א בהקדמה [=לספר יהושע, ע"פ] כתב וכאשר עיינתי בפסוקים ראיתי הדעת הזה שיהושע כתב ספרו רחוק מאוד כו' ומפני זה כולו חשבתי אני שיהושע לא כתב ספרו אבל שמואל הנביא כתבו ע"כ ... הנה לא אכחד כי היטב חרה לי עליו ז"ל בזה ששכח את מי הוא מדבר וחשב כאלו ידבר עם חבריו ואשר למדו אתו יחד בבית הספר אחד ... ושכח כי את חז"ל

רותחין על "המלעיגים על דברי חז"ל",¹² וגם בפסיקת ההלכה שלו אין הוא נוטה ממסורת הפסיקה המקובלת של האחרונים.¹³ גישתו הלא ביקורתית עולה בבירור גם מתוך הנחות היסוד הפרשניות שלו: מתוך היחס לתושבע"פ בכלל (עיין להלן), מתוך חוסר הבחנה חד משמעית בין מקורות שונים (פירושים חסידיים - דרשניים למקורות חז"ל,¹⁴ פירוש דברי חז"ל ע"פ הזוהר¹⁵), ומתוך הניסיון לתת משמעות גם לדברים הנראים מקריים בספרות התלמודית,¹⁶ למשל במציאת טעמים למיקומן של אגדות שונות בתלמוד,¹⁷ במציאת טעמים למספר הפרקים

בעלי התלמוד הוא מתחרה אפר [צ"ל: אשר, ע"פ] כל דבריהם כגחלי אש ... ואיך יערב לבב אנוש בשכלו להשיג עליהם...". עם זה משתמש ר' צדוק בהקדמה זו, עיין **קומץ המנחה** לו ע"ב.

¹² עיין **שיחת מלאכי השרת** יח ע"ב: "ואין רצוני להאריך בזה ולפרשם כי לא באנו להשיב לאותם המלעיגים על דברי חז"ל ובלתי מאמינים בחכמת החכמים ז"ל ... ואין אנו אחראים לשוטים שקלקלו וכפרו בתורה שבע"פ שכבר אירע כן בימי בית שני בכת הצדוקים ועדין מרקד השטן בינינו ה' ישלח עזרו ויכלה קוצים מכרמו". ועיין שם לג ע"ג-ע"ד: "מכאן מצאו מקצת מפקרים מקום לאמר כי שמות המלאכים מחודש בידם מבבל מה שקבלו מן הבבליים והפרסיים אשר הם שנהגו בזה וישראל קבלו מהם. והוסיפו פשע ורשע בדברים כאלו אשר אין אנו רשאים להשיב עליהם כלל כמשפט לאפיקורסי ישראל...".

¹³ מובן שעניין זה בא לידי ביטוי בכתביו ההלכתיים. עיין **תפארת צבי** (חידושים ליו"ד, ביילגורי 1909) כא ע"ד: "...אלא שאיני כדאי לחלוק ארמ"א במקום שכל אחרונים שתקו לי"; שם לו ע"א: "אלא שאין לנו להרים ראש כנגד הש"ע וכל האחרונים", ועוד.

¹⁴ עיין למשל **רסיסי לילה** סט ע"ב; פד ע"ד.

¹⁵ עיין למשל **פוקד עקרים** כב ע"ב; לפשרה בין התלמוד לבין תורת הנסתר עיין **רסיסי לילה** סג ע"א; **ליקוטי מאמרים** פ ע"א.

¹⁶ הניסיון למצוא משמעות במה שנראה מקרי יסודו בתפיסה שאין דברים מקריים בעולם בכלל ולא בספרות התלמודית בפרט ובכך שיש בספרות התלמודית התגלות של תושבע"פ, ועיין עוד להלן. לתפיסה זו יש השלכה גם בתחום הפרשני של התלמוד: "וידוע דאפי' הס"ד דגמרא והוא אמינא הנדחה הוא אמת ג"כ מצד דבר שאינו - לא נזכר בתלמוד שהוא תורת אמת ודבר שאינו אמת אינו תורה...". - **תקנת השבין** פא ע"ד. ועיי"ש מט ע"ד; **פוקד עקרים** טז ע"ב; **דובר צדק** נג ע"ג; **ישראל קדושים** כא ע"א; **דברי סופרים** ז ע"ד (עיי"ש!). ועיין עוד **תקנת השבין** מח ע"ב; **מחשבות הרוץ** צו ע"א. לדרך פרשנות זו, ראה ש' פרידלנד, "שכנות וקורת גג - על שני עקרונות דרשניים צורניים בכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין", **אקדמות** ח, תש"ס, עמ' 25-42.

¹⁷ **ישראל קדושים** כד ע"ב: "...וקיבלתי דכל המאמרים בגמ' אע"פ שכפי הפשט נ' דנמשכו אגב גררא מ"מ על האמת יש להם שייכות גמור להמקום שנקבעו שם". ועיין עוד **צדקת הצדיק** לא ע"א; **רסיסי לילה** נח ע"א.

של המסכתות,¹⁸ ואפילו במציאת טעם למספר הסימן שבו מופיע עניין מסוים בשולחן ערוך.¹⁹

כאמור, העובדה שגישתו אינה ביקורתית, עולה באופן ברור ביותר מתוך התייחסותו לתורה שבע"פ. על אף החידוש שבגישתו, היא נטועה במסורת. ר' צדוק מתיחס להבדל שבין התורה שבע"פ לתורה שבכתב לא כהבדל ב"מקרה" אלא ב"עצם". לדבריו, התורה שבע"פ - שלא כתורה שבכתב - היא "חכמה אנושית", אלא שר' צדוק אינו מתכוון למובן המקובל של מילים אלה²⁰ אלא לקול חוזר²¹ מקולו וחכמתו של הקב"ה, לחכמה שהקב"ה נוטע בלבות בני אדם. את החכמה הזאת ניתן להשיג רק מתוך

¹⁸ **דובר צדק** מד ע"א: "וכל מס' ע"ז הוא לברר הברורים וההבדלים שבין ישראל לעכו"ם ולכך היא חמשה פרקים כנגד חמשה חומשי תורה".

¹⁹ **מהשבות הרויץ** נו ע"ג: "ונראה לי דסימנא מלתא הוא מה שנודמן לבעלי הטור וש"ע לכתוב מצוה זו [= כתיבת ס"ת, ע"פ] בסימן ע"ר, וכבר העיר **בתומים** בקיצור "תקפו כהן" על הש"ע דאחר שנתקבל בכל ישראל ודאי רוח ד' דבר בו והכל בכתב מיד ד' עליו השכיל אף מה שהוא לא כיון כלל לזה ע"ש, וכן בזה הגם דהם ודאי לא כיונו בכך מ"מ מאחר שמלאכת שמים הצליח בידם להתקבל לפסק עד שכל דבריהם אצלינו תורה שלימה ובכלל התורה שבע"פ נוכל לרמז בהם גם מה שלא כיונו כבכל תורה שבע"פ... ולא בא שום דבר על צד המקרה וההזדמן...". ועיין עוד **דובר צדק** מז ע"ב: "ליכא מידי בווה"ק דלא רמיזי בתלמוד וחמש פרקי ספרא דצניעותא רמוזים בחמשה פרק מס' תמיד...".

²⁰ עיין למשל **אור זרוע לצדיק**, דף ח ע"ד: "...ועוד טובן גלגו בתושבע"פ את הסתום בתורה שבכתב בענין ... והנה אדום הוא ההפוך מתורה שבע"פ כמו שנאמר והאבדתי חכמים מאדום ש"מ שיש בהם כמו שאמרו ז"ל, והיינו שאומרים ידם רמה בחכמות אנושיות ותורה שבע"פ גם היא חכמה אנושיות שנבעה מלבות בני אדם אבל מלבות שלימות אשר כל ישעם וחפצם לעשות רצון קונם ומכירים כי הוא הגותן חכמה בלבם...". (ועיין עוד **רסיסי לילה** דף מו ע"ד). וכעין זה **ברסיסי לילה**, דף פב ע"א: "...ובו הוא עיקר ההבדל בין חכמת ישראל לחכמת או"ה בענין התחלת המצאת החכמה, שאצל או"ה גם זה מלבם מתחכמים איך להמציא חכמות וע"כ הכל הבל, אבל בני"י כל חכמתם הוא מהשי"ת ומתורתו שהוא היסוד לכל חכמת תושבע"פ". ועיין עוד **אור זרוע לצדיק** דף ה ע"א; ז ע"א; יא ע"ב; **פוקד עקרים** ה ע"א; כג ע"ד; **רסיסי לילה** ז ע"ד; מב ע"א; נח ע"ד; סד ע"ב-ע"ג; **קומץ המנחה** מ ע"ד; **דברי סופרים** יג ע"ג ועוד.

נראה לי שיש קשר הדוק בין תפיסת התושבע"פ של ר' צדוק לבין אותו "דטרמיניזם" שמקובל לראות בדברי רבו, האדמו"ר מאיזביצא. בשניהם מוצגים מושגים אנושים (רצון ובחירה חופשית; חכמה אנושית) ושניהם נשללים מתוך תפיסה שהכל הוא למעשה חלק מן האלוקות. ועיין י' וייס, תורת הדטרמיניזם הדתי לר' יוסף מרדכי לרנר מאיזביצא, **ספר היובל לי' בער**, ירושלים תשכ"א, עמ' 447 ואילך.

²¹ עיין **דובר צדק** עב ע"ב: "...אבל חכמי ישראל החכמה נובעת מלב עצמם רק שהוא קלא דהברא מקול השי"ת דע"י קול השי"ת נולד בהם אותו קול דדברי חכמה... ובכלל התושב"כ הוא קול השי"ת... והתושבע"פ הוא הקלא דהברא מקול דתושב"כ".

התבטלות,²² מתוך ידיעה שאין זו ידיעה מנוכרת, אלא הד של חכמת נותן התורה. גישה זו אינה מאפשרת מקום לגישה ביקורתית, הניגשת אל מושא לימודה בגישה אובייקטיבית ומנוכרת ושלא מתוך התבטלות כלפיה.

מתוך תפיסה זו של התורה שבעל פה נגזרת גם דעתו של ר' צדוק בענין החידוש בתורה שבעל פה. לדעתו אין התורה שבעל פה מסורה כולה על פה, אלא שיש בה פיתוח של חכמי ישראל. תחילתה של תורה שבעל פה בעיקר בימי אנשי כנסת הגדולה,²³ פיתוחה הגדול בתקופת ר' עקיבא, שהוא לדבריו "יסוד תורה שבע"פ",²⁴ וסיום התגלותה עם חתימת התלמוד הבבלי.²⁵ כאמור, רואה ר' צדוק גם תורה "אנושית" זו כהתגלות. אע"פ ש"משכילות" וביקורת אין כאן - גישה מהפכנית, המנוגדת לשיטת (רוב) הראשונים יש כאן,²⁶ וממנה נובעות כמה מדרכיו הפרשניות.

אף על פי שעולמו של ר' צדוק היה נטוע בעולם המסורתי אפשר למצוא אצלו עיון ודקדוק "שלא היה מצוי אצל גאוני הדור ההוא" בתחומים המוגדרים כיום כ"מדעיים": עיון מדוקדק בנוסחיה של הספרות התלמודית - דבר שאינו מיוחד לר' צדוק אלא בכמותו ובשיטתיותו - הן בתחום של ביקורת הנוסח²⁷ והן בתחום של חקר הנוסח²⁸

²² עיין למשל ליקוטי מאמרים מה ע"ב-ע"ד. על תפיסת התורה שבעל פה של ר' צדוק ראה: Y. Elman, "R. Zadok ha-Kohen of Lublin on Prophecy in the Halakhic Process", in: B.S. Jackson (editor), *Jewish Law Association Studies, 1: The Touro conference Volume*, Scholars Press 1985, pp.1-16; Y. Elman, "R. Zadok ha-Kohen on the History of the Halakha", *Tradition* 21/4, 1985, pp.1-26. Y. Elman, "The History of the History of the Halakha", *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 3, 1993, pp.153-187.

²³ עיין למשל אור זרוע לצדיק ה ע"א; רסיסי לילה מב ע"א.

²⁴ עיין למשל ליקוטי מאמרים מא ע"ב.

²⁵ עיין רסיסי לילה, פג ע"א. לעניין עצמו השווה נפש החיים, סוף שער א. לגבי משמעות החתימה של התלמוד הבבלי, ראה ש"ז הבלין, 'על החתימה הספרותית', מחקרים בספרות התלמודית (לכבוד שאול ליברמן), ירושלים תשמ"ג, בעיקר בעמ' 162 ואילך.

²⁶ משיטה זו מוסכרת היטב תופעת המחלוקת במשנה ובתלמודים שעליהם הקשו כל מבקרי התושבע"פ מימי הקראים ואילך. עיין פוקד עקרים כג ע"ד: "וע"כ יש מחלוקת בתושבע"פ זה מצד חכמתו משיג בע"א והכל דא"ח כי אין דעתן של בנ"א דומה זל"ז וכך ברא הש"י חילוק בהשגת חכמה של התחתונים...". לעניין זה עיין י' ברנדס, "חוקיו ומשפטיו לישראל", כתלנו יב (תשמ"ז), עמ' 342-349, ובפרט בהערות 2,10.

²⁷ איני מונה כרוכל את כל מאות המקומות בהם יש התיחסות לענייני נוסח בכתביו. אעמיד רק על מאפיינים מרכזיים.

א. תיקוני נוסח. למשל קומץ המנחה ז ע"ג: "במדרש קרח ס"ת שיש בה רע"ח פרשיות [ט"ס וצ"ל רפט פרשיות ור"ל ...]". או למשל במשיב צדק כח ע"ג: "...והקרוב בעיני דמלות דבר אחר ... ט"ס וצ"ל רב אמר שכן הוא בירושלמי בשם רב, והיה כתוב בר"ת ר"א ברי"ש ונחלף לפני איזה מעתיק

הפרדה מסוימת בין מקורות שונים בספרות התלמוד, ²⁹ שימוש נרחב ב'כללי התלמוד', ³⁰ קביעת כללים מתודולוגיים בספרות חז"ל, ³¹ קביעת כללים מתודולוגיים בדברי

בטעות הר' בד' והבין שהוא ר"ת דבר אחר...". ועיין עוד שו"ת בדין טומאת אוהל כב ע"א: "וברור בעיני דמלת בעינא לה ט"ס וצ"ל נמי לא והבקי בכת"י קדמונים ידע דבקל להתחלף נ' ב' ומ' בע' לפני איזה מעתיק והבא אחריי הוסיף ניקוד על מלת בעי' לסימן ר"ת ונשתבשו הספרים ע"י זה. תיקונים כעין אלה יש למכביר.

ב. ר' צדוק נעזר בראשונים באופן שיטתי לבידור הנוסח. עיין למשל **משיב צדק** ב ע"ג. כמו כן, השתמש בעין יעקב והבחין בטיבם של הדפוסים הראשונים של ספר זה, עיין **תקנת השבין** נב ע"א.
ג. ר' צדוק השתמש בדקדוקי סופרים. עיין **משיב צדק** כ ע"ד; שו"ת בדין טומאת אוהל כא ע"ב; שם מד ע"א.

ד. ר' צדוק השתמש בכמה ספרים ישנים וכת"י. עיין **תקנת השבין** סג ע"א (סמ"ק כת"י ישן ע"ק משנת קט"); שם עה ע"ב (רא"ש דפוס ישן); [כ"י של ספרי (??) - עיין **ישראל קדושים** י ע"ג]; שו"ת בדין טומאת אוהל כו ע"א (רמב"ם דפוס ו' רפ"ד); **תפארת צבי** ט ע"א (גליון כת"י ישן על הרוקח שבידו).

²⁸ בחקר הנוסח הכונה לבדיקת הנוסחאות מתוך מתן לגיטימציה לנוסחאות השונות. הדוגמא הבולטת ביותר היא טיפולו בברייתא דרבי פנחס בין יאיר, הנלוות לסוף משנת סוטה. עיין **ישראל קדושים** ג ע"ד ואילך, בדיון שיטתי זה קבע (בעקבות הראשונים) ש"אין להגיה הספרים בקל כ"כ", ולכן הוא מסרב להעדיף את נוסח הירושלמי על פני נוסח הבבלי; הפריד בין נוסח עין יעקב והרי"ף, שהם נוסחת ספרד, לבין נוסחות הספרים שלנו, שהם נוסחת אשכנז (לברייתא זו עיין עוד **תקנת השבין** לד ע"א; **דובר צדק** כה ע"ב). ועיין עוד **פרי צדיק** ח"א, ר"ח כסלו סי' ז: "שני הגירסאות אמיתיים". במקומות מסוימים מתלבט ר' צדוק בין נוסחאות של מקבילות בתוך הספרות התלמודית, עיין למשל **תקנת השבין** עח ע"ב (סדע"ר, תוספתא, בבלי).

²⁹ עיין למשל בהערה הקודמת. ועיין **תקנת השבין** סב ע"א-ע"ב, פירוש הירושלמי בניגוד לבבלי, תוך תמיהה על מפרשי הירושלמי שנדחקו לפרשו אליבא דהבבלי; **משיב צדק** ג ע"א, הבחנה בין שיטת המדרשים שהיא שיטת א"י לבין שיטת התלמוד הבבלי, ועוד.

³⁰ איני מפרט את כל הכללים המתודולוגיים, הפרשניים וההלכתיים שבהם משתמש ר' צדוק. ראוי לציון דיונו הארוך בכלל "הלכה ככתראי מאבני ורבא", האם אבני ורבא עצמם נחשבים ככתראי או לא, עיין **אור זרוע לצדיק** לג ע"א (ועיין עוד **תפארת צבי** לו ע"ב; **דובר צדק** צג ע"ג). לדיונו של הה"ג בעניין זה, ראה ש' אסף, **תקופת הגאונים וספרותה**, ירושלים תשט"ו, עמ' רלו-רלז.

³¹ בהוספות ל**בבלי צדקה** דף כב ע"א קובע ר' צדוק כי המשנה והתלמוד משתמשים בפסוקים לשם קישוט לשוני אף כשאין זיקה לתוכן הפסוק; קובע שרוב ה"הלכתא" שבתלמוד הם מאחרוני האמוראים "ככל סתם דגמ" (**משיב צדק** ג ע"ב, והשוה ד' הלבני, **מקורות ומסורות לסדר מועד**, עמ' 6 ואילך); "דרך התנחומא בכמה דוכתי כן לפתוח בילמדנו דלא שייך לענין המקרא דפתח ורק אח"כ מסיים לענייננו" (שם, שם ע"ד); "וידוע דרך חז"ל לחשוב בכל דבר עד המחצה כמתחיל ומאחר המחצה כגמור" (**קומץ המנחה** טו ע"ד); "ויש הרבה בירושלמי דמקשה ונשאר בקושי ולא מתרץ כידוע לרגיל בו" (**תפארת צבי** נט ע"ב). **תפארת צבי**, ח"ב, עמ' 122 כולל ר' צדוק את הכלל המפורסם לגבי דרך התוספתא: "דרך התוספתא כ"פ להתחיל לשון המשנה ומתחיל ואין גומרו חסר מלת כו' והוא כמו הציונים שבגמ' על איזה מלות מלשון המשנה ומפ' עלה וכן ההיא בברייתא ציון על לשון המשנה". בכך

הראשונים³² והאחרונים³³ תיקון דברי אחרונים ע"פ דברי ראשונים ואחרונים שהם לא הכירו,³⁴ הערות ביבליוגרפיות שונות,³⁵ זיהוי מחברים של ספרים שיוחסו בטעות למחבר אחר,³⁶ ועוד הערות מסוגים שונים.³⁷

כיוון לדברי רבנו תם, ועיין ר"ש ליברמן, תשלום תוספתא, עמ' 21; מבוא לתוספתא כפשוטה, סדר זרעים, עמ' כב.

³² בשו"ת בדין טומאת אהל טו ע"ד מדייק ר' צדוק - שלא כאחרונים - ממקום שהמרדכי מאריך ומבאר: "דכל דבריו שם קיצור פסקי דינים להלכה ... ולא כתב שם טעם וראיה ומה ראה להוסיף בזה ולהביא ראיה ולתקן"; הרמב"ם השתמש גם בדברי הגאונים להלכה (אור זרוע לצדיק מא ע"ג); הרא"ש נגדר אחרי לשון התוספות למרות שהיה לו נוסח שונה בתלמוד (תפארת צבי מד ע"ב); דרך הרשב"א בתשובותיו ללבן את הענין מכל צדדיו (תפארת צבי סה ע"ד); רש"י נגדר בפירושי מילים בעניני זרעים וטהרות אחרי הערוך (שו"ת בדין טומאת אהל ו ע"א); דרך הר"ש ועוד ראשונים להעתיק דברי קודמיהם מבלי לציין את מקורם (שם טו ע"א); משיב צדק טו ע"ג: "והנה ידוע דגאון סתם שמביאים הראשונים כותנם לרב האי גאון". לכלל זה ראה צ' גרונר, רשימת תשובות רב האי גאון, עלי ספר, יג, רמת גן תשמ"ר, עמ' 79-81; לגבי הרמב"ם הוא כותב "...ובאמת אין לנו לחפש הוכחות על זה בתלמוד כי ידוע מה שכתב הרמב"ם יראה לי מסתברא לי' מדנפשי הכי" (ספר הזכרונות, ורשה תרפט, כ ע"ב; קונטרס משיב הטענה, עב ע"ב); לגבי בעל הילקוט שמעוני הוא כותב: "ונראה דהי' לפניו ב' הנוסחות ודרכו בכמה דוכתי להעתיק הנוסחות השונות" - שו"ת בדין טומאת אהל מא ע"א. ושם מב ע"ב כתב "...דהקרוב בעיני שבעל הילקוט הוסיף זה בעצמו מלשון התו"כ מתוך המכילתא".

³³ דרך הפוסקים להשמיע אף דברים המפורשים במקרא (לבושי צדקה ו ע"א); אין להקשות על הגר"א מדברי הראשונים שדרכו לקבוע דרך לעצמו (שו"ת בדין טומאת אהל חע"ג).

³⁴ עיין משיב צדק כב ע"ב (מעיר על דברי האחרונים שלא הכירו את חידושי הריטב"א); שם כד ע"ד (מצטט דיוק של הברכי יוסף והקרבן נתנאל בדברי רש"י "והם לא ראו פרס הגדול לרש"י ואנו זכינו לאורו ושם זכיתי למצוא מפורש..."); לבושי צדקה יד ע"א (בעל הלבוש לא הכיר את דרכי משה לרמ"א); שם טו ע"א (משיג על הש"ך מכח העובדה שהוא לא ראה תשובת רשב"א במקורה, אלא מכלי שני).

³⁵ הלכות בשו"ע שאין להם מוצא בבית יוסף יתכן שנלקחו מבדק הבית למרן, אלא שהספר שלפנינו חסר (לבושי צדקה כב ע"א); ספר הלכות גדולות שבידינו משובש, ועדיף להסתמך על נוסח הראשונים המצטטים אותו (תפארת צבי יז ע"א); בעל הכרתי ופלתי השתמש בפר"ח (תפארת צבי נ ע"ד); האחרונים מכנים את הגהות הסמ"ק בשם סמ"ק (שם צא ע"ד); פירוש המשנה שר"י בעל התוס' מצטט יתכן שהוא פירוש הר"י מסימפונט (שו"ת בדין טומאת אהל יד ע"ד); פירוש המהר"ם הנדפס לנגעים אינו שלם (וציטוטי התו"ט משלימים אותו) כיון שהוא כולל רק את ההוספות של המהר"ם בעת תפיסתו במגדל (שם ג ע"א, יז ע"ג); ועיין שו"ת בדין טומאת אהל מז ע"ד, הבחנה בין מהדורה קמא ובתרא של פירוש המשניות לרמב"ם.

³⁶ מקורות בהם מציין ר' צדוק לספרים שייחסו מחבריהם מסופק או מוטעה, ראה הערת סיום.
³⁷ עיין למשל משיב צדק י ע"ד, שם מובאים דברי הריטב"א המציין לספר המדע לרמב"ם ועל כך הוא מעיר "וכפי הנראה שכיון לדבריו בהלכות ממרים הנ"ל ואגב שיטפיה כתב בס' המדע..."; שם יח ע"א, הוא מתקן מראה מקום בדברי החתם סופר תוך הסבר כיצד נוצרה הטעות, "ועיין בספר ברית מנוחה מעתיק מלשון החכם והוא התנא ר"ש בן יוחאי יעו"ש בכמה מקומות פירש כן ובכל מקום הוא כסגנון

כמו כן יש אצל ר"צ התעניינות בתחומים שמחוץ לד' אמות של הלכה: פילוסופיה של חכמי ישראל בימה"ב,³⁸ מדעי הטבע (מתמטיקה, גיאומטריה,³⁹ תכונה⁴⁰ ועוד)⁴¹ ודקדוק עברי,⁴² אך כבגישה המסורתית רואה ר' צדוק את חכמות אלה כ"רקחות וטבחות"

לשון הזוהר שלפנינו אלא שלא נמצא בספר הזוהר לפנינו "שיחת מלאכי השרת מא ע"א); באגרת לאדמו"ר מראדזין (בדפסה לאחר ספר תקנת השבין, פה ע"א ואילך) הוא מברר את התרגומים השונים לשמות האלוקות וההויה באונקלוס. לשם כך הוא משתמש בדפוסים ישנים והוא מברר את כל יוצאי הדופן בתרגום; ועיין ישראל קדושים לב ע"ד על הוספת הברייתא דרפכ"י לסוף משנת סוטה, ועוד הרבה.

³⁸ הוא מצטט את רב סעדיה בספר האמונות (ליקוטי מאמרים קה ע"ג); את הרמב"ם במורה נבוכים (במקומות רבים, עיין למשל אור זרוע לצדיק י ע"ב ואילך; באגרת לאדמו"ר מראדזין, תקנת השבין פו ע"ב); את מפרשי המורה נבוכים (רש"ט, נרבוני – עיין אור זרוע לצדיק כג ע"ד); את שמונה פרקים לרמב"ם (דובר צדק מז ע"ג); את הכוזרי (דובר צדק כח ע"ג).

נראה לי שלא הכיר ספרי פילוסופיה כללית באופן ישיר, למרות דבריו: "...כאשר ראיתי במוסרי הפילוסופים שהם חכמי או"ה ובמאמרים המשובחים והמסולתים שבהם..." (פיקד עקרים ד ע"ב), שכן בהמשך דבריו הוא מצטט "וקדמוני המתפלספים מבני העתיקו מאמר חכם או"ה הנזכר כאילו הוא דבר חכמה באמר..." ונראה שמשם מקורו.

לגבי יחסו לפילוסופיה. ביחס לכמה עניינים הוא מקבל את מסקנותיה (כמו למשל יחסו החד משמעי ליחוד השם ולשלילת ההגשמה, עיין אור זרוע לצדיק כ ע"ג; ספר הזכרונות כח ע"ב), בדברים אחרים הוא רואה את הפילוסופיה כלבוש חיצוני לחכמות הפנימיות (למשל ליקוטי מאמרים קד ע"ב). ועיין ספר הזכרונות, ורשה תרפ"ט, מו ע"א: "ואין צריך למה שנתייגעו הראשונים ז"ל... להביא מופתים על מציאות הבורא... ועיין בספרתם שהאריכו... והלכו בזה בעקבות אריסטו ימ"ש...". בין כך ובין כך הוא מתנגד ללימוד פילוסופיה לנערים. לדבריו הדבר מזיק לאמונה ולא מחזק אותה כפי שיש טוענים, עיין ספר הזכרונות כה ע"ג; ליקוטי מאמרים קיט ע"א.

³⁹ בהקדמת הספר שיחת מלאכי השרת כותב המהדיר: וגם תלי"ת יש תחת ידי כמה חיבורים... וגם איזה קובצים בחכמת התכונה ובחכמת האלגברה וההנדסה שכתב בכת"ק בשנת ת"ר...". ועיין דובר צדק ח ע"ג: "...והם נגד ד' המספרים הנ"ל שהם ד' שמות הידועים לחכמי ההנדסה שהם נקודה קו ושטח וגשם"; קומץ המנחה יא ע"א: "בחשבונות יש חשבון השקר שאינו יכול להגיע לאמת אלא כשיתפוס כמה שקרים מקודם והם דרך להגיע ע"י לאמת...".

⁴⁰ עיין בתחילת ההערה הקודמת. בספר הזכרונות ורשה תרפ"ט, כו ע"א ואילך יש דיון והסבר ארוך בענייני תכונה (ביחס לקידוש החדש), וגם בקונטרס משיב הטענה (הנדפס בספר הנ"ל יש דיון נרחב בכך. באוצר המלך ה ע"א מצייין ש"פילוסופי זמנינו ... מצאו מחדש כוכב אחד אוראנוס שמו...".

⁴¹ תקנת השבין נא ע"א: "ונראה שטעם דרך שכיבתו על בטנו בפשוט לפי מה שראיתי בספר אוצר החיים ובפירושו דברי הרמב"ם שהוא עוזר ומסייע העיכול"; דובר צדק עב ע"א: "כידוע בחכמת הטבע שבמקום אשר יפסוק הקול יפגוש באיזה דבר קשה הקול מכה בו וחוזר ומשמיע קול הברה כאותו קול. וחכמי הטבע בנו מגדלים שהיה מחזירים הקולות זה לזה"; שם צד ע"ג: "וכן הרופאים יכירו מקרי הגוף מהשתן ג"כ כי הוא תמצית המתמצה מכל הגוף כמו טיפת זרע"; קומץ המנחה א ע"א: "מחלוקת פילוסופים הקדמונים אם זיקי הראות יוצאים אל המוחש או שצורת המוחש נכנסת אל העין".

לתורה.⁴³ העיסוק בהן אינו לשמן אלא לשם הבנת התורה. הדבר מתאפיין גם במקורות הידע שלו שהיו ככל הנראה ספרי סיכום בעברית, דוגמת ספר הברית ומעשה טוביה.⁴⁴ לגבי תפיסת ההיסטוריה של ר' צדוק - מחד, היא מושפעת מתפיסתו הכללית, שאין בה מקום למקורות.⁴⁵ לפיכך, אף ההיסטוריה אינה מקרית, ואת אירועי העבר יש להבין מתוך רבדים עמוקים. דבר זה פותח אצל ר' צדוק לשיטה היסטוריוסופית שלמה, המוצגת כ"מהלך" חסידי.⁴⁶ מאידך, ביחס לפרטים היסטוריים שונים, מצויה אצלו עין בוחנת הנעזרת בבקיאות מופלגת ובחריפות: הוא מעיר לגבי סדר דורות של התנאים והאמוראים,⁴⁷ בנעוריו חיבר ספר על הביוגרפיה של חכמים המוזכרים בתנ"ך ושל

⁴² עיין אור זרוע לצדיק טו ע"ג; כא ע"ב ואילך (קונטרס בענין חילופי עיצורים ושימושי האותיות); לה ע"ג (הערה שהמילה 'מדינה' מובנה גם: עיר); תפארת צבי מג ע"ד (כיווץ = קיבוץ); תפארת צבי ח"ב עמ' 9 ("ובאמת פרוזודור בלשון יוני פל' שוה לבית החיצון בלה"ק ... וגם בלא"ה בכמה מקומות תמצא במשנה דזימנין אמר אותה מלה בלשה"ק וזימנין בארמי וזימנין ביוני"); ישראל קדושים נה ע"ב ("ופרוז ג"כ לשון פרוץ בחילוף ז' בצ' כמו עלז עלץ..."), ועוד.

⁴³ עיין בהקדמת המהדיר לשיחת מלאכי השרת: "ופ"א בימי חורפו אמר רבינו הק' ז"ל להחסיד ... שעיסוקו בחכמות ומדעים שהם לרקחות ולטבחות לתוה"ק הי' רק במקום ובזמן שאין רשאי להרהר בד"ת...". והדברים עולים להדיא מאופי שימושו בדיעות אלה להבנת התורה או להסברים רוחניים שונים. אופייני הדבר, שבמקום של התנגשות בין "חכמות או"ה" לבין התלמוד הוא כותב: "ובאמת אומר אני כי גם אם נראה מופתי חכמי האומות ויהיו נראים חזקים, כל שנמצא משמעות מדברי חכמינו ז"ל הקדושים היפך דעתם לא נאבה להם ולא נשמע להם, אבל נעמול ונטריח לדחות מופתיהם ואם לא נמצא הנה לא נחשוד ... אבל נאמין כי דברי רז"ל כנים" (משיב הטענה, סה ע"א, ועיי"ש סח ע"ב). ועיין עוד תפארת צבי טו ע"ב לענין ערעור על דברי חכמים בענין הנדסי, ועיי"ש ח"ב מו ע"ג בו דוחה ר' צדוק את דברי הגאונים שלא קבלו את דעת חז"ל בענין אסטרונומי.

⁴⁴ תפארת צבי נב ע"ד: "...דנהירנא כד הוינא טליא מספר הברית...מביא דהכדור הנורק מכלי תותח הוא ממהר מהלכו כשיעור פרסו; א' במשך ח' מינוטין..."; תפארת צבי ח"ב כד ע"א: ועיין בספר מעשה טוביה מרפואות שהאריך אודותם; "כן השתמש בספר אוצר החיים, עיין תקנת השבין נא ע"א. נראה לי שגם שאר הידיעות המצוינות בהערות הקודמות שאובות מספרים אלה, אך הדבר צריך בדיקה. לשימושו של אדמו"ר אחר - ר' נחמן מברסלב - בספר הברית, ראה מ' פיקאז', חסידות ברסלב, עמ' 196-193.

⁴⁵ עיין לעיל סוף הע' 16.

⁴⁶ עיין הר"י הדרי, "פורים במשנתו של ר' צדוק הכהן מלובלין", סיני מו, [תש"כ] עמ' שו; הג"ל, "שיר של יום בתורת ר' צדוק הכהן", סיני נג [תשכ"ג], עמ' עה; הג"ל, "שני כהנים גדולים", קובץ הראיה, עמ' קסג ואילך. לדוגמאות בעלמא: בכמה מקומות מתייחס ר' צדוק להבדל בין בני כבל לבני א"י, בדיון זה הוא עוסק בשינויים פיזיים, שינויי מאכל, דרכי לימוד ועוד. עיין למשל שיחת מלאכי השרת ד ע"ג; הדיונים היסטוריוסופיים על החגים בריסי לילה, ועוד.

⁴⁷ בישראל קדושים יח ע"ד מצוי דיון לגבי זמנו של ר' פנחס בן יאיר; אור זרוע לצדיק לו ע"ג על זמנו של רבן יוחנן בן זכאי; שם מא ע"ד הוא מסיק שהיו שני אמוראים בשם ר' חייא בר אבא [דיוק שאינו הכרחי].

חכמי ישראל בימי הביניים,⁴⁸ וכן פזורות בספריו הערות שונות במקצוע זה.⁴⁹ במקום אחד אף מצוי תיאור ארוך של תהליך הדפסת ספרי הקבלה של האר"י, על הקשיים והאיסורים שהיו קשורים בכך.⁵⁰ עם זה ברור שגישתו אינה "היסטורית" במובן שמקובל במחקר ההיסטוריה המודרני.⁵¹

ניתן לסכם, כי למרות שר' צדוק אינו חכם "ביקורתי" מן הסוג המאפיין "משכילים" או חוקרים מודרניים, פזורות אצלו הערות "ביקורתיות" בשפע. לשם דיוק בקביעה זו יש צורך בחידוד ההגדרות: מהי "ביקורתיות", מהם התחומים שבהם "הביקורת" היא תוצר לוואי של לימוד "תמים" ומהם התחומים שמהם תוגדר כחורגת מלימוד שכזה, מה הסיבה לכך שבמסגרת הלימוד ה"תמים" יש חכמים בעלי נטייה "ביקורתית". אלה אין מקומם כאן.⁵²

במקורות הבאים מציין ר' צדוק לספרים שייחסו מחבריהם מסופק או מוטעה:
א. תשובות הרשב"א המיוחסות על ידי הבי"ר למב"ן (תפארת צבי סה ע"ד).

⁴⁸ תחילתם של שני ספרים אלה נתפרסמו בסיני כא, תשכ"ז עמ' א-כה. ועיין למשל משיב צדק כד ע"ד - כה ע"א, בו מצוטטת פיסקה מספר הפרדס ור' צדוק משלים הערות על החכמים הנזכרים שם.
⁴⁹ תקנת השבין יב ע"ב ("והנה הלל היפך עזרא ואנשי כנה"ג ששקדו להוסיף סייגות והזהירו על זה"); שם כח ע"א (הערה לגבי שכיחות השמות שמעון בא"י ויוסף בבבל); בספר הזכרונות ישנה הפרדה ביקורתית מובהקת בין סוגי הקבלה השונים ובין הסגנונות השונים של ספרי הקבלה, עיין שם לד ע"ב ואילך; בספר הזכרונות, ורשה תרפ"ט, כד ע"ד הוא מקשה על דברי הרמב"ם שבני הובטחו שלעולם ארץ ישראל לא תעזב מיהודים "וכדומה שבספרי הקורות נזכר כמה פעמים שלא ה' שום יהודי בארץ ישראל..."; בתפארת צבי ח"ב עמ' 121 הוא מעדיף מסורת של הירושלמי על פני זו של הבבלי "כיון דהפלוגתא הוא בדבר הנעשה בא"י" (עיין שם).

⁵⁰ עיין ספר הזכרונות, ל ע"ג ואילך.

⁵¹ יש לו הנחות מוקדמות בגישתו לפירוש מאמרים היסטוריים בתלמוד, עיין למשל שיחת מלאכי השרת לג ע"ג-ע"ד (התנגדות לפירוש "שמות המלאכים עלו בידם מבבל" כמתכוון להשפעה בבליית או פרסית); היסטוריה מעורבת אצלו במסורות חסידיות. ראה, למשל, רסיסי לילה סב ע"ב: "וקיבלתי דהסנהדרין וכל אנשי כנה"ג שבאותו דור ידעו האמת שהוא רק גזירה לפנים ולא עשו חשבון מזה כלל ורק מרדכי דנעלם ממנו הוא שזעק והזעיק על הענין כך שמעתי".

⁵² לאחרונה נידונה שאלת היחסים שבין בית המדרש המסורתי לבין הלימוד האקדמי המודרני בכמה וכמה הקשרים, כמה מהם נוגעים לעניין שאנו עסוקים בו. ראה, למשל, מ' כהנא, "מחקר התלמוד באוניברסיטה והלימוד המסורתי בישיבה", בתוך: בחבלי מסורת ותמורה, רחובות תש"ו, עמ' 113-142; ד' שפרבר, "בין לימוד ישיבתי ללימוד מדעי", מים מדליו, תשנ"ה, עמ' 343-352; א' וולפיש, "בית המדרש ועולם המחקר - סקירה", שנה בשנה, תשנ"ו, עמ' 373-389; תשנ"ז, עמ' 428-452; תשנ"ח, עמ' 429-455. קובץ שלם אף הוקדש להיבטים השונים של עניין זה, ראה S. Carmy (ed.), *Modern Scholarship in the Study of Torah - Contributions and Limitations* (Northvale NJ, 1996)

- ב. לגבי ספר הפרדס המיוחס לרש"י הוא כותב "והגם דלדעתי ברור מכמה ראיות דאין ספר ההוא מרש"י עצמו וכניכר ג"כ מתוכו בכמה דוכתי וכן מביא כמה פעמים מרבינו שלמה והוא רש"י, וגם מלשונו ניכר למבין שאינו כסגנון לשון רש"י כלל מ"מ תלמידיו יסדהו..." (משיב צדק כד ע"א).
- ג. הוא דוחה את יחוס חידושי שבת לריטב"א: "ובחידושים המיוחסים להריטב"א - אך לדעתי חי' אלו הם להר"ן כמו שנתברר אצלי מכ"מ שם וכמה הוכחות לזה... וכן נהירנא שראיתי בחבור אחד חדש ע"מ סנהדרין מאחד מחכמי תוגרמא שמו פני מבין שכ' ג"כ על חי' ריטב"א שבת שאינו מהריטב"א רק מהר"ן (תפארת צבי ח"ב נה ע"ב) (ועיין שם ע"ד). וכן הוא דן בכך בשו"ת תומאת אהל ושם הוא מצייין לפני מבין דף קצד ע"ב, והשוה ש' אידלברג, סיני מ' [תשי"ז], מו הע' 13. ועיין תפארת צבי ח"ב נה ע"ד: "גם בחידושים המיוחסים להר"ן (אבל באמת אינם לו כי חי' הר"ן שבת הם המיוחסים להריטב"א כמש"ל וגם מתוכו ניכר מתוכם שאינם לו אבל הם לחכם מחכמי פרובינציע כמזומה זע"כ מביא תזיר מפ"י הד"י יונתן הוא מלונגיל שבפרובינציע ואיננו מחכם ספרזי כלל כפי השערת. ועכ"פ זה ברור בעיני שאינו להר"ן (...). והשוה סיכומו של ל"א פלדמן לענין, במבואו לפירושו הר"ן על התורה, עמ' 54-56.
- ד. הוא מסתייג מייחוס המפרש לנזיר לרש"י (שו"ת בדין תומאת אהל כב ע"א).
- ה. לדבריו חידושי סוכה לרשב"א הם לריטב"א "וככתוב בתחילת החידושים, וטעות הוא מה שייחס המדפיס בשער הספר כולם להרשב"א וכן כתב מהר"ר חיים יוסף דוד אזולאי..." (קונטרס משיב הטענה, דף נט. ועיין עוד תפארת צבי ח"ב מז ע"ג; נח ע"ג).
- ו. בשו"ת בדין תומאת אהל מב ע"ד הוא מוכיח כי הרמב"ם קורא לספרי זוטא "מכילתא" (ושם ל ע"ב הוא מביא מן הרא"ש שמצטט ס"ז בשם תו"כ, עיי"ש), ולהלן הוא מונה את הראשונים המצטטים מן הספרי זוטא ואת דרך ציטוטם. וראה י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 124 והערה 1.
- ז. שם בדף כז ע"ב-ע"ג מנויה רשימה של יחוסי ספרים והערות ביבליוגרפיות שונות: תוספות שאנץ על מס' עדויות שאינן תוספות שאנץ, כיון שמצוטט בהן הראב"ד, והשוה י' ליפשיץ, מבוא לתוספות שאנץ לסנהדרין, עמ' 26 ואילך.
- פירושו הר"ש משאנץ על תו"כ אינו לר"ש, ועיין ר"ש ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 3 הע' 3.
- הוא רושם את ציטוטי הראב"ד בתוספות, מתוך רשימת רעק"א בגליונו בתענית כה. הוא מוסיף ומעמיד על כך שבמסכתות שבהן מצטטים תוספות את הראב"ד התוספות הן מאוחרות: תוס' תענית הן המאוחרות ביותר [והשווה א"א אורבך, בעלי התוספות, 615-616], תוספות יומא הן למהר"ם מרוטנברג [וכן כתב אורבך שם, 610], תוספות ע"ז הן מרבינו פרץ [אורבך, שם 654 כתב שהם לתלמיד רבינו פרץ], לגבי תוספות מעילה הוא משער שהם מתלמידי ר"מ מאיבירא [ועיין לעומת זאת אורבך, שם 673]. לציטוטי הראב"ד בתוספות, ראה י' זוסמן, 'פירושו הראב"ד למס' שקלים? חיזה ביבליוגרפית - בעיה היסטורית', בתוך ספר הזכרון לי' טברסקי [בדפוס].
- ח. הוא מצייין שהתשובה שבשו"ת מהר"י ברונא סי' רמז [רמח במהד' הרשלר] שאינה של מהרי"ב (תפארת צבי ח"ב יד ע"א).
- ט. זיהוי תשובת רשב"א שבב"י כתשובת הר"ש משאנץ ע"פ מקבילות (תפארת צבי כג ע"ב).
- לגבי ספרי קבלה: 1. הוא מסתייג מייחוס ספר התמונה "המיוחס לר' ישמעאל כהן גדול" (שיחת מלאכי השרת מ ע"א); 2. לגבי ספר מעין חכמה המיוחס למרע"ה הוא מצייין "וכמזומה בעיני דחובר בימי אחרוני הגאונים או סמוך להם..."; 3. לגבי ספר רזיאל המיוחס לאדם הראשון הוא קובע: "...חברו בעל הרוקח וכמ"ש בהקדמת הספר שהוא הי' חתום בו ושקיבל מעשה מרכבה מר"י החסיד שקיבל מאביו כו' ומלשון שקיבל כו', מבואר שהוא המחבר לא כמו שחשב בעל ההקדמה שהוא המעתיק, והרואה בפנים

הספר בענייני המוסר שורש חסידות ויראת ה' כו' ימצא דברים ככתבן וכלשונם בספר הרוקה וכן ניכר בכמה מקומות שהוא חברו...".

